

פְּתָאֲנִים הַשְּׁעָרִים

אהרן דותן

תיבת הַשְּׁעָרִים שבכתוב 'כתאנים השערים אשר לא תאכלנה מלע' (יר' כט, יז) היא מן התיבות שאין להן רע במקרא, והקישוה רוב המפרשים אל שמות העצם שְׁעָרוּךָ (יר' ה, ל; כג, יד), שְׁעָרוּךָ (הוש' ו, י), שְׁעָרַת (יר' יח, יג), כולם או קצתם, ופירשוה על פי מה שפירשו את אלה.*

כלשון לכלוך וטינוף תפשוה רוב פרשני ימי הביניים, כר' יונה אבן ג'נאח בשרשיו ור' שלמה בן פרחון במחברתו ור' דוד קמחי בשרשיו ובפירושו לכתוב, וכולם חיברוה עם שמות העצם הנזכרים. אף מנחם חיברם כך, אף-על-פי שאינו כותב פירושם. דוד בן אברהם אלפאסי באגרונו פירש: 'אלתין אלמגיר אלרדי' (=התאנים המקולקלות¹ הרעות), אף הוא מתוך קרבה אל 'שערורה'.

דבריו של רש"י לעניין זה כמה פנים להם. בפירושו לכתוב אמר: 'כתאנים השוערים – ל' שערוריה'. ובפירושו לתיבה זו (הושע ו, י) פירט: 'שערוריה – יונתן תרגם ל' שינוי ששינו את דרכם וכן שמה ושערורה², ואכן כך תרגם יונתן 'שערוריה' בהושע – שְׁנוּ, ופירש: 'אשניאו קָמָא די גזיר עמהון דלא למפלח לטענתא' (=שינו את הברית שכרת עמהם שלא לעבוד את האילים). ובכן, לשון שינוי, וכאשר הוא נופל בתאנים משמעו תאנים שנשתנו, שנשתנה מראיהן מקלקול³. ואולם את לשון 'שמה ושערורה' (יר' ה, ל), שאליה מפנה רש"י כאסמכתה, מפרש רש"י 'ושערורה – דבר מגונה לכל', הווי, תאנים מגונות, בזויות. ועוד פן שלישי לרש"י מפירושו לכתוב 'כי כמו שְׁעָרַ בנפשו כן הוא' (מש' כג, ז), שבו פירש 'ופתרונו כאלו שפך האוכל הזה מרה בנפשו של רע העין כן הוא. שער מן לשון התאנים השערים המרי'. פירש אפוא 'שער בנפשו' – שפך מרה בנפשו; ולפי זה 'התאנים השערים' – המרים. מעין כך פירש אף במסכת סוטה לח ע"ב (ד"ה: כי כמו שער בנפשו) ובחולין ז ע"ב (ד"ה: כמו שער). נמצאנו אומרים – שלושה פנים לפירוש רש"י, ולבו מגמגם ביניהם.

כל אלה גוונים שונים הם של המושג הרחב רוע, וכך תרגם יונתן 'פְּתִינִיא בִישָׁתָא', ומעין זה הפשיטתא והוולגאטה. בעקבותיהם הלכו המתרגמים ללשונות אירופה⁴ וגם אחדים

* עיקרי הדברים נאמרו בהרצאה בכינוס הארצי השלושים ושניים של החברה לחקר המקרא בישראל, בירושלים, ביום ו' בניסן תשמ"ד (8.4.84).

1. הפועל **غَبِرَ**, שמשמעו העיקרי הוא, כידוע, שינה, החליף, נושא גם גוון של שינוי לרעה, ומשמעו גם קלקל, וכך יש להבינו כאן. גיוון משמעות כזה חל כנראה גם בארמית (ראה הערה 3).
2. בדפוס 'ושערוריה', והיא טעות.
3. מעין גיוון המשמעות המצוי בערבית (ראה הערה 1). וראה גם דבריו בפירושו של ילון להלן.
4. מעין כך ה-Authorized Version, התרגומים לצרפתית, לגרמנית ועוד.

מבעלי המילונים המדעיים כגזניוס־בוהל וכבן יהודה (וראה להלן); ואחרים, כבראון־דרייבר־בריגס, כשטיינברג במשפט האורים, כיהואש בתרגום יידיש למקרא, וכאחדים מן הפרשנים החדשים⁵, תרגמו על דרך הפירוט והצמצום ככימי הביניים – בלשון מגעיל, נתעב, מקולקל או כיו"ב. אלה ואלה חיברוהו עם לשונות 'שערורה' וחבריו.

גם ח' ילון פירש את תיבתנו בלשונות 'שערוריה', ואותן תפס, על־פי מה שתרגם בהן יונתן 'שנו', כלשון 'סטייה מטבע קבוע, ממידות קבועות, טירוף, בגידה ופריקת עול'⁶, ומהן יצא גם לו פירוש 'התאנים השערים' (האפלולוגיה של 'שועררים') – תאנים מקולקלות, שאין הבשלתן כדרך הטבע, שיש בהן סטייה וקלקול. הוסיף עליו ש' מורג⁷ וביקש להקביל 'תאנים שערים' ל'תאנים שוטות', שהן תאנים שגדלו שלא כדרך הטבע, תאנים מדבריות, ולשם כך הסתייע בתיקונו של ש' ליברמן כלשון הירושלמי (שביעית פ"ד ה"ד, לה ע"ב), שהגיה 'תאינה שטר' ל'תאינה שטי' (שטיא)⁸.

דרך אחרת של פירוש, שאף היא סומכת 'שערים' אל לשונות 'שערורה' וחברותיה, אך מקרבת אותן כולן אל 'שער', שאותו פירשו כמשמע פחד וזעזוע, נקטו אחדים מן החדשים. וכן, למשל, מנדלקרן מתרגם בקונקורדנציה שלו (בערכו) לשון פחד, ומוסיף: 'יש מחברין אותו עם שְעַר (סער), שמעוררין פחד וגיעול'. וכך הביא טור־סיני בהערותיו למילון בן־יהודה (עמ' 7359, טור ב', הערה 4), ובגוף המילון פירש (עמ' 7368, ערך 'שְעַר'): 'רע, לא נתן לאכילה, מעורר שְעַר באכל אדם אותו, ומעין כך פירשו גם אחרים⁹, אמנם לעתים מתוך גזירה אחרת.

עומד לעצמו הוא פירושו המועדף של מנדלקרן (שם): 'ונראה יותר שענינו מבקעים וסדוקים, כלומר מקולקלים'. לשון ביקוע וסדק מניין לו? אפשר הוציאו מן 'שער' במשמע סדק ופתח¹⁰.

פירוש מלשון שְעַר, אבל בדרך שונה לחלוטין, כבר הציע שד"ל בפירושו לכתוב, אחרי שדחה פירושיהם של הקדמונים והחדשים (מלשון 'שערורה'). וכך אמר¹¹: 'ואולי טעם

5. W. Rudolph, *Jeremia*, Tübingen 1947 (=Tübingen 1968), p. 170; כך למשל

A. Weiser, *Das Buch des Propheten Jeremia*³, Göttingen 1960, p. 250

6. ח' ילון, מגילות מדבר יהודה – דברי לשון, ירושלים תשכ"ז, עמ' 104; פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 151.

7. ש' מורג, 'על "מלות מפתח" ו"מלות עדות" בלשוננו של ירמיהו', ספר רוזן, ירושלים תשל"ה, עמ' 72 הערה 21.

8. ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ב, עמ' 491.

9. למשל, F. Giesebrecht, *Das Buch Jeremia*², Göttingen 1907, p. 157 המתרגם: schaudererregenden Feigen

10. ועיין גם דברי נ"ה טור־סיני במילון בן־יהודה, עמ' 7359, טור ב', הערה 6. וכך פירש ע' לעף, 'דוגמאות', וזאת ליהודה – קבץ מאמרים... לכבוד יהודה אריה בלוי, פרנקפורט ענ"מ תרפ"ז [=הצופה לחכמת ישראל, י' (1926)], עמ' 195.

11. בלשון 'אולי'. והפירוש שהעדיף שד"ל, בעקבות גרסת תאודוטיון *συναπειμ*, הוא – שהוא שם פרטי למין תאנים. ראה פירושי שד"ל ז"ל על ירמיה, יחזקאל, משלי ואיוב, למברג 1876, עמ' פט.

שוערים שהם נשארם תמיד בשער הפירות כי אין איש קונה אותם. והנה הם כמו השוער היושב תמיד בשער; ולהבדיל בין ענין לענין אמרו שוערים בקמץ'. כלומר, אף לשיטתו 'שוערים' מציין תכונה של התאנים, שהן כל כך גרועות, ולכן הן 'שוערות', הן נשארות בשער. ואולם לא מצאנו 'שער פירות' במשמע זה בשום מקום וקשה להניח קיומו¹¹. קשה עוד יותר להעלות על הדעת, אף בדרך השערה, דרך זו של כינוי לפירות זיבורית, פירות הנשארם בשער הפירות (כאילו אמרנו – פירות שוקיים). פירושו של שד"ל מופלג הוא, ואינו מתקבל על הדעת ועל הלב.

הצד השווה שבכל הפירושים כולם הוא, שאין בהם אטימולוגיה מאוששת למשמעותו של התואר, בין שהם נסמכים על האטימולוגיה העלומה של 'שערורה' וחבריו¹², ובין שהם מסמכים את כולם אל שער. וכבר דחה שד"ל השערות אלה בחדא מחתא, וכתב (שם) נגד המפרשים אשר 'פירושו מלשון שערורה. וזה רחוק. כי מה שהוא שערורה מביא חרדה ופחד. לא מיאוס'.

בלא להיזקק לשאלת משמעותם של לשונות 'שערוריה' על-פי דעת ילון¹³, ספק אם אפשר להרחיב את המשמעות שהציע לתיבה זו גם על 'השערים'. ובוודאי אין כאן 'תאנים שוטות', שכן כאן מדובר בפירות התאנים, ולא באילן, ואילו לשון 'שוטה', בכל מקום שהוא בא, הוא אמור בצמחים¹⁴, לאמור, צמח לא-תרבותי, שגידולו אינו כדרך גידולם של צמחי תרבות. וכאן, שעניין לנו בפירות תאנים, אין שייך בהם 'שוטים'. הרי על הפירות עצמם, ולא על מקורם, מוסב התואר 'שערים'¹⁵.

לא זו בלבד. המעיין בפשוטו של הכתוב גם יתמה על יידועו של התואר (השערים), המרחיק את האפשרות לראות בו מגדיר של טיב התאנים. היידוע מקרב את הסברה שמדובר כאן בתאנים ידועות, תאנים שכבר נזכרו קודם לכן.

11. כמובן, 'שער הפירות' במשמע מחיר הפירות בשוק (כגון המשתמע מבבא מציעא ה, ז) אינו עניין לכאן.
12. הצעתו של ינסן (ZDMG, LXVII [1913], p. 506), להסמיך שורש תיבה זו אל אטימולוגיה אכדית, אינה נראית.
13. ראה לעיל. ויש מקום להרהר גם אחר פירושו של ילון ל'שנו' (כתרגום 'שערוריה'), שכן, כמובא לעיל בפנים, מצאנו לתרגום עצמו בהושע ו, י מפרש את התיבה בלשון שינוי: 'אשניאו קימא' – שינו את הברית וגו'. והרי תרגום זה עצמו תרגם 'שערים' בלשון 'ביש' – רע (ראה לעיל), ולא בלשון 'שנו'.
14. למשל, לוף שוטה (שביעית ז, א), ירבוזין שוטים (שם ט, א); ויש אומרים 'שוטים' כאן שם צמח הוא, וגורסים 'שוטים'), הדס שוטה (בבלי סוכה יב ע"א).
15. והצעתו של מורג (לעיל, הערה 7) להקיש מן האילן, שבו יש מקום לכינוי שוטה, על הפרי, מאחר שהשם 'תאנה' חל על שניהם – אינה נראית. בנידון זה יש נפקא מינה בין האילן לפריו, ולא זו בלבד אלא שהכינוי 'שוטה' מלמד רק שהצמח אינו בן תרבות, ולא שאינו ראוי למאכל אדם. הכינוי חל אפוא על דרך צמיחתו ועל בית גידולו של הצמח, ואינו שייך כלל בפרי. אפשר שיהא הצמח שוטה ופריו טוב למאכל. וכך גם מצאנו למשנה מונה בין הצמחים שהם מאכל אדם את 'עלה הלוף השוטה' (שביעית ז, א).

יתרה מכול: גם חוסר ההתאמה הדקדוקית בין השם 'תאנים', שלשון נקבה הוא, ובין תוארו 'השערים' בלשון זכר – קשה הוא, אף על פי שרוב המפרשים התעלמו מקושי זה. בשל כל הקשיים האלה בהקשרו של הביטוי ובאטימולוגיות שהוצעו לו, בא אני להעלות בזה אפשרות חדשה של פירוש, שאין בו מכל אותם קשיים, ואשר האטימולוגיה שלו מסתברת היטב. מבקש אני לגזור את הביטוי מלשון 'שער', אבל בדרך שונה לחלוטין. כשנתבונן בגופו של הסיפור כולו, נראה כי לא אל תאנים בעלמא התכוון כאן הנביא, אלא אל תאנים מסוימות, שכבר הזכירן ודיבר בהן בנבואה קודמת. שם כך הם פני הדברים. הזכרתן הראשונה של התאנים הריהי בחזון התאנים שבפרק כד, א"ב:

הראני ה' והנה שני דודאי תאנים מועדים לפני היכל ה' אחרי הגלות נבוכדראצר מלך בבל את יכניהו בן יהויקים מלך יהודה ואת שרי יהודה ואת החרש ואת המסגר מירושלם ויבאם בבל. הדוד אחד תאנים טבות מאד כתאני הבכרות והדוד אחד תאנים רעות מאד אשר לא תאכלנה מרע.

בהמשכם של הדברים מפרש ה' לנביא את פשרו של הסמל – התאנים הטובות הן בני גלות יהויכין בבבל, והתאנים הרעות הן צדקיהו מלך יהודה ועמו – 'שארית ירושלם הנשארים בארץ הזאת והישיבים בארץ מצרים' (שם כד, ח). ושוב חוזר הנביא על הביטוי השלם 'וכתאנים הרעות אשר לא תאכלנה מרע' (שם, שם), והפעם ביידוע, שכן כבר נזכרו בראשית החזון.

את דברי הנבואה הזאת שולח ירמיהו באיגרת אל בני הגולה שבבבל: 'ואלה דברי הספר אשר שלח ירמיה הנביא מירושלם אל יתר זקני הגולה ואל הכהנים ואל הנביאים ואל כל העם אשר הגלה נבוכדנאצר מירושלם בבלה, אחרי צאת יכניה המלך והגבירה והסריסים שרי יהודה וירושלם והחרש והמסגר מירושלם' (שם כט, א"ב).

כאן, באיגרתו אל הגולה, חוזר הנביא ומזכיר את אותן התאנים הסמליות, שנראו לו בחזונו, התאנים הידועות, והוא מזכיר אותן באותו לשון 'אשר לא תאכלנה מרע'. אך במקום 'התאנים הרעות' בא כאן, כאמור, 'התאנים השערים'.

אין כל ספק שבאותן התאנים ממש מדובר גם כאן, ובאותה נבואה. וראיה לכך מן הנבואה עצמה, שחזרה ונאמרה כאן, באיגרת (פרק כט), באותה לשון, שנאמרה בחזון המקורי (בפרק כד), אף כי בשינוי קל בסדר הדברים:

האיגרת (כט, יז"ח)

כה אמר ה' צבאות

החזון (כד, ח"י)

וכתאנים הרעות אשר לא תאכלנה מרע

כי כה אמר ה'

כן אתן את צדקיהו מלך יהודה ואת שריו ואת שארית ירושלם הנשארים בארץ הזאת והישיבים בארץ מצרים:

ונתתים לזעוה לרעה לכל ממלכות הארץ לחרפה ולמשל לשנינה ולקללה

בכל המקמות אשר אדיחם שם:

הנני משלח בם
את החרב את הרעב ואת הדבר

ושלחתי בם
את החרב את הרעב ואת הדבר
עד תמם מעל האדמה
אשר נתתי להם ולאבותיהם:

ונתתי אותם כתאנים השערים אשר לא
תאכלנה מרע.
ורדפתי אחריהם בחרב ברעב ובדבר

ונתתים לזעוה לכל ממלכות הארץ
לאלה ולשמה ולשרקה ולחרפה
בכל הגוים אשר הדחתים שם:

אי אפשר שיהיה ספק שבאותה נבואה מדובר ובאותן תאנים מדובר, והן אותן תאנים ידועות, שכבר נתפרסמו בנבואתו הראשונה של ירמיהו. ולא יעלה על הדעת שבדברי האיגרת השאובים כולם מן החזון (בשינוי גלוי של סדר הקטעים), ישנה הנביא את הביטוי השלם, שעליו נסבה כל הנבואה, וימיר 'רעות' המובן והידוע ב'שערים' לציון אותה תכונה ממש. אלא אין כאן תואר במקום 'רעות'. כאן מרמז הנביא אל מקומן של התאנים. הלא הן התאנים ה'מועדות' לפני היכל ה'¹⁶, העומדות בשער ההיכל.

זה אפוא משמעה של תיבתנו – התאנים השערים, העומדים בשער ההיכל, כשוער הזה העומד לפני הפתח. וכך נתכנו בפי ירמיהו לא התאנים הרעות בלבד, אלא שני דודאי התאנים, ששניהם שוערים היו, מועדים ועומדים כפתח ההיכל. ומביניהם ייחד את הדיבור באיגרת רק באותן 'אשר לא תאכלנה מרע'. כמה וכמה סימנים של ריכוך הנבואה הקשה יש בדברי האיגרת, והשמטת התואר 'רעות' אף היא מהם. יתרה מזו, אילו היה משמע 'שערים' רעים או אחד מנרדפיו, היה מתבקש לנו רמז אחר אל אותו חזון, אשר בו היו התאנים מועדות לפני היכל ה', שאם לא כן מהיכן ידעו מקבלי האיגרת את כוונות הנביא? הרי לא לסתם תאנים רעות הוא ממשיל אותם, אלא דווקא לאותן התאנים השוערים, אשר פתח ההיכל ואשר בהן היה דבר ה'. אילו לא כך פירשנו, היה צריך לבקש את הקשר הזה במקום אחר.

16. ותימה שלא נמצא מי שהציע במקום 'השערים' בתיקון קל קריאת 'המועדים' כבחזון המקורי (יר' כד, א). מבחינת ההקשר הרי זה כמעט מתבקש, אלא שאין 'מועדים' לעצמו יוצא ידי העניין (מועדים=מופנים, ואינו מובן בלא השלמה, לפני מה? כלפי מה?). ומכל מקום, אין דרכי בתיקונים, ואין צורך בתיקון כאן לפי הפירוש המוצע.

בדרך זו מתיישב יידועו של התואר, ומתיישב יפה אף לשון זכר של 'שערים', שהוא קשה אליבא דכל הפירושים. כאן הביטוי מכוון אל 'דודאי התאנים' שבחזון המקורי, ולשון קצר הוא – 'דודאי התאנים השוערים', בלשון זכר.

כאן המקום לציין שד"ר א"י ברנר, שעסק ב'שערוריה' ואחיותיה¹⁷, ולא ב'שערים', פנה אף הוא אל לשון שֶׁעַר וגזר ממנו 'שערוריה': חרפת איש שהיה שיחה בפי הבריות בשער. פירוש מעניין ביותר ומתקבל על הלב, ואם נכון הוא, הרי יש כאן שוב התחברות (בדרך שונה לחלוטין) של לשונות 'שערים' עם 'שערוריה', ושתיהן מלשון שֶׁעַר.

הצעתנו זו יש עמה, לכאורה, משום שינוי בניקוד ('שערים' במקום 'שערים'). יש שיראו בכך תיקון של מה בכך, שהלב גס בו. אלא שעדיין יש מקום לשאול, מה טעם דבקו בעלי המסורה בניקוד זה? כלום אין הקמץ מרמז, שהבנתם שונה הייתה מפירושנו? – אין הכרח לומר כך. גם הניקוד 'שערים' אפשר להלמו לפירוש זה שהצענו כאן, והרי הוא כבינוני של הבניין הקל הסביל, שמשקלו קָטַל. ויהא אפוא שֶׁעַר כבינוני של פועל מצב – נתון בשער, מוצב בשער. אין אפוא כל צורך בתיקון ולא בשינוי הניקוד. אדרבה, כאן, כשהתואר מוסב על תאנים, שֶׁעַר בוודאי טוב מן שֶׁעַר – שומר השער.

לעניין דקדוקי זה נמצא לנו רמז במקור קדום. שמא תפס כך את הצורה גם ר' יונה אבן ג'נאח, אף שלא פירשה כדרכנו, ולאמיתו של דבר לא פירשה כלל.

בספר ההשגה (שרש 'אכל')¹⁸ עוסק ר' יונה אבן ג'נאח בצורות, אשר ר' יהודה חיוג' דן אותן כבינוני מן הבניין הקל הסביל (בלשונו של חיוג': 'פֶּעוּל בַּא עַל עַנִּין פּוּעַל'¹⁹ – בתרגום ראב"ע: 'פֶּעוּל בַּא עַל עַנִּין פּוּעַל'²⁰). חיוג' אומר, שיש מהן רק ארבע (אָקַל, לָקַח, מוֹעֵדַת, יוֹקְשִׁים) ולא מצא להן חמישית בכל המקרא. ריב"ג (שם) מחרה מחזיק אחריו ומודיע, שמצא תיבה חמישית – הַיּוֹלֵד, ושם יחופש חפש מדוקדק תימצאנה עוד תיבות זולת זאת החמישית, אלא שאינו מתכוון לתפוס את המחבר (חיוג') בטעות, כי השלמות לאלהים לבדו. ואולם מצא ריב"ג, שיש המוסיפים תיבה שישית – ומוֹרֵט, והוא עצמו הוסיף תיבה שביעית – שוֹלֵל, אבל עיקר מטרתו היא שהקורא יזכור את 'הַיּוֹלֵד'. ועוד רמז, שכשם ש'מוֹעֵדַת' היא תואר לרגל (רגל מועדת) כך הוֹתַל היא תואר ללב (לב הוֹתַל – יש' מד, כ). מדבריו אפשר ללמוד, שגם הוֹתַל שייכת לכאן והיא אחת מאותם 'פֶּעוּלִים עַל מִשְׁקַל

17. א"י ברנר, 'שורש השם שערוריה', בית מקרא, יג (תשכ"ח), חוב' לד, עמ' 114-115.

18. J. et H. Derenbourg, *Opuscles et traités d'Abdul-Walid Merwân Ibn Djanâh*, Paris 1880 (= Amsterdam 1969), pp. 15-71

19. *כתב האفعال זואת חروف اللين*, מהד' מוריס יסטרוב, לייזן 1897, עמ' 30-31

20. ספרי דקדוק מראש המדקדקים ר' יהודה חיוג' – א', ספר אותיות הנח, מהד' י"ל דוקעס, פרנקפורט ענ"מ 1844, עמ' 34.

פועלים'²¹. מכל מקום, ברור שריב"ג לא מנה את כל הצורות הידועות לו מקטיגוריה זו. והנה בספר הרקמה, בשער כ"ת, הזן בחילופי צורות, מביא ריב"ג בין הצורות 'מה שבא על בנין הפועל והוא באמת פעול' (מהד' וילנסקי עמ' שכה) חמש מלים מעניינות – אותן ארבע הראשונות של חיוג' וגם 'היולד', שבה ראה חשיבות יתרה (ראה לעיל). לא התכוון להביא את כל אותן שהזכיר, קל וחומר את אותן שלא הזכיר בספר ההשגה. אבל בדרך הילוכו הקיש את התיבות שהביא אל אחרות שהן על דמיונן. כאן הביא גם את 'השערים', ואמר (עמ' שכו) כי מועדת, יוקשים, הותל (כאן הוסיף גם את זו, שלא נזכרה קודם) הן 'על דמיון' דוקם, השערים. וכן בשער י"א, במנותו את משקלי השם, כשהוא מונה (עמ' קלד) את שמות התואר במשקלי פועל, פועל, הוא מזכיר הותל, דוקם, שולל, עולל, השערים, מועדת, יוקשים²² – רוב אלו נמנו בספר ההשגה כבינונים של הקל הסביל (ר' לעיל), ואפשר שיתרם מאותו מין בעיניו, אלא שלא טרח למנותם כולם, כדי לא לגלות קלונו של חיוג'.

כאמור, אין כאן ראיה גמורה, אבל אולי ניתן להירמז מכאן, שסבר שאף השערים' מן הפועלים הוא, שבאו במקום פעולים.

21. ולעניין רפיון התי"ו והפתח בצורה זו ראה דברי ריב"ג בספר הרקמה, עמ' קלה; ולעניין הרפיון ראה דבריו בספר השרשים, ערך התל, וגם ספר הרקמה, עמ' שכו.
22. אכל, לקח, היולד נמנים להלן (עמ' קלד) בקבוצת פעל הדגוש.